

УДК 326+631+930+94(477-924.86)«652»

ОЛЕКСАНДР ОДРИН

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), olodrin@ukr.net

РАБСЬКА ПРАЦЯ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ОЛЬВІЙСЬКОГО ПОЛІСА: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Досліджується роль рабської праці у сільськогосподарському виробництві Ольвійського поліса – ключовій галузі економіки цієї держави. До недавніх пір в історіографії переважав скептичний погляд на інтенсивність залучення праці рабів в аграрному виробництві Ольвії й на поширення рабовласницьких відносин у цьому полісі загалом. Між тим останнім часом відбулося якісне розширення джерельної бази, перш за все за рахунок приватних листів на свинцевих пластинах і кераміці, які демонструють проникнення рабовласницьких відносин у різні сфери життя Ольвії ще з VI ст. до н.е. Інформація епіграфічних джерел у комплексі з археологічними матеріалами та з використанням теоретичних напрацювань сучасного антикознавства дозволяє переглянути усталену картину й обґрунтувати припущення про інтенсивне використання праці рабів у садибах ольвійської хори, особливо в найближчих околицях міста. Останнє стосується, у першу чергу, маєтків заможних ольвіополітів, а також землевласників середнього достатку. Це відкриває перспективи подальшого поглибленого дослідження соціальної структури та економічного життя Ольвії й античних держав Північного Причорномор'я загалом.

Ключові слова: *Ольвія, античність, Північне Причорномор'я, раби, сільське господарство.*

Дослідження ролі рабовласницьких відносин у давньогрецькому суспільстві мають довгу історію. Утім і до сьогодні фахівці не дійшли єдиної думки в оцінці значення рабської праці в античному господарстві, висловлюючи часом діаметрально протилежні думки – від твердження про її визначальну роль і до заперечення скільки-небудь важливої участі невольників у більшості галузей економіки, окрім хіба кількох, таких, як гірнична справа та, меншою мірою, окремі ремісничі виробництва. До того ж скептики доводили, що й останнє стосується переважно таких великих та економічно розвинених полісів, як Афіни¹. Зовсім по-іншому оцінювалася роль рабовласництва у відносно невеликих периферійних полісах, як-от Ольвія Понтійська.

¹ Ідеться про покушних рабів, а не про ілотів та подібні до них категорії неповноправного населення.

Причиною цього була не лише обмеженість джерельної бази, а ще і скептичний погляд на поширеність праці рабів у сільському господарстві – ключовій галузі економіки не тільки Ольвії, а більшості грецьких апоїкій басейну Понту Евксинського.

Узагалі питання щодо масштабів використання рабської праці в давньогрецькому аграрному виробництві – одне з найбільш контроверсійних в антикознавстві, починаючи ще зі знаменитої дискусії між двома «стовпами» німецької класичної історіографії – К.Бюхером та Е.Маером. У своїй праці «Становлення народного господарства»² перший наголошував на винятково важливій ролі рабської праці в античній економіці загалом, і чи не в першу чергу – у сільському господарстві. При цьому в повній відповідності до концепції «ойкосного», тобто домашнього, самодостатнього, не орієнтованого на ринок господарства античної доби, К.Бюхер доводив, що саме рабська праця давала змогу забезпечувати цю замкненість. І, зрозуміло, що остання теза, тобто заперечення товарного характеру тодішньої економіки, не могла не викликати критичних зауважень. Оponentом виступив Е.Маер, котрий у своїй доповіді «Економічний розвиток у давнину»³, яка вийшла окремих виданням 1895 р., не менш рішуче доводив товарність і ринкову орієнтованість античного господарства, категорично відкидаючи надмірну примітивізацію, властиву концепції К.Бюхера. Зі свого боку, відповідно до ідей циклічності у світовому економічному розвитку, Е.Маер намагався максимально уподібнити античну економіку модерній, капіталістичній. Авторитетний фахівець прагнув довести обмеженість сфери використання рабської праці, стверджуючи про примат вільнонайманої, і відводячи першій допоміжну роль, суттєву лише в гірничій справі та окремих ремеслах. Звісно, заперечувалася скільки-небудь вагома роль рабів у сільськогосподарському виробництві. І хоча в подальших працях, зокрема у фундаментальній «Історії Стародавнього світу»⁴, Е.Маер дещо пом'якшив категоричність власних тверджень, ідея переважання вільнонайманої праці здобула широку підтримку, особливо в найавторитетнішій на той час німецькій історіографії⁵, на довгий час ставши панівною.

Після Другої світової війни, коли класична німецька історіографія через різні, у тому числі й позанаукові, причини втратила своє провідне становище, її концепції зазнали різкої критики з боку перш за все антикознавців англо-американської школи, найвпливовішим представником якої був М.Фінлі. У серії статей, присвячених різним питанням історії античного рабства – від економічних до правових, які згодом було видано у форматі книги⁶,

² *Bücher K.* Die Entstehung der Volkswirtschaft. – Tübingen, 1893.

³ *Meyer Ed.* Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums, ein Vortrag. – Jena, 1895.

⁴ *Meyer Ed.* Geschichte des Altertums. – Bd.1–5. – Stuttgart, 1884–1902.

⁵ Серед найавторитетніших «маеріанців» був і американський історик російського походження М.Ростовцев, котрий у своїй капітальній студії «Соціальна та економічна історія елліністичного світу» (див.: *Rostovtzeff M.* The Social and Economic History of the Hellenistic World. – Vol.1–3. – Oxford, 1941) розвивав близьку до ідей Е.Маера концепцію економічної еволюції античного світу доби еллінізму (див.: *Archibald Z.* Away from Rostovtzeff: a new SEHWW // Hellenistic economies. – London; New York, 2001. – P.279–285).

⁶ У монографії «Античне рабство і сучасна ідеологія» (див.: *Finley M.* Ancient Slavery and Modern Ideology. – New York, 1980) було зібрано цикл статей, які висвітлювали

він піддав різкій критиці модернізаторські настанови Е.Маера. Спираючись на ідеї М.Вебера про неконкурентоздатність вільнонайманої праці порівняно з рабською, а також про принципову відмінність між античними трапедами й ергастеріями з одного боку, капіталістичними банками та мануфактурами – з іншого, М.Фінлі будував власну концепцію, яку іноді вважають по суті необюхеріанською, принаймні у загальних примітивізаторських настановах⁷. Указуючи на своєрідність античних економіки та суспільства загалом, фахівець стверджував і про значну роль рабовласницьких відносин, рабської праці в ньому, характеризуючи тогочасний соціум як «рабське суспільство» («slave society») на противагу давньоєгипетським «суспільствам із рабами» («society with slaves»)⁸. Утім, попри гостру полеміку з концепцією Е.Маера, М.Фінлі все ж істотно обмежував сферу домінування рабської праці, і перш за все – у сільському господарстві⁹. Фінліанські ідеї домінували у світовому антикознавстві кількадесять років¹⁰.

Однак не всі дослідники беззастережно підтримували панівну концепцію. Однією з ключових студій, яка йшла врозріз із нею, була програмна стаття американського спеціаліста британського походження М.Джеймсона, присвячена сільському господарству класичних Афіні¹¹. Ця праця й понині залишається неперевершеною за оригінальністю підходу та системністю охоплення матеріалу. Незвичним у ній було те, що автор відштовхувався від аналізу структури й технологічного рівня афінського сільського господарства, проявивши добрі знання як античних агротехнологій, так і традиційного господарства Середземномор'я, і саме на цій основі дійшов висновку про широке використання праці рабів у господарствах не лише заможних землевласників, але й землеробів середнього достатку. Стаття викликала гостру полеміку, що змусило автора дещо пом'якшити категоричність висновків¹². Так, у пізніших працях М.Джеймсон більшою мірою акцентував увагу саме на працевикористанні рабів у великих господарствах¹³.

найрізноманітніші аспекти історії античного рабовласництва. Для нас найважливіша: «Чи була грецька цивілізація базована на рабській праці?», уперше видана ще 1959 р. (див.: *Finley M.I. Was Greek Civilisation based on Slave Labour? // Historia. – 1959. – Bd.8. – S.145–164.*)

⁷ Так, про «сплеск бюхеріанських захоплень» школи М.Фінлі пише Е.Фролов (див.: *Фролов Э.Д. Прибыль и предприниматели в Античной Греции // Торговля и торговец в античном мире. – Москва, 1997. – С.5.*)

⁸ Про ідеї М.Фінлі стосовно рабовласництва та їх вплив на антикознавство див.: *Vlassopoulos K. Finley's Slavery // M.I.Finley: An Ancient Historian and his Impact. – Cambridge, 2016. – P.76–99.*

⁹ Тут М.Фінлі активно опонував марксистському баченню «рабського питання» (див.: *Finley M.I. Was Greek Civilisation based on Slave Labour? – P.161.*)

¹⁰ Див. згадану вище колективну працю «M.I.Finley: An Ancient Historian and his Impact».

¹¹ *Jameson M.H. Agriculture and Slavery in Classical Athens // Classical Journal. – 1977–1978. – 73. – P.122–145.*

¹² Див. про це в історіографічному огляді: *Cartledge P. Greek civilisation and slavery // Classics in Progress: Essays on Ancient Greece and Rome. – Oxford, 2002. – P.254–255.*

¹³ *Jameson M.H. Agricultural labour in ancient Greece // Agriculture in ancient Greece: proceedings of the seventh international symposium at the Swedish Institute of Athens, 16–17 May 1990. – Stockholm, 1992 – P.135–146; Idem. Class in the ancient Greek countryside // Structures Rurales Et Sociétés Antiques: Actes Du Colloque de Corfou, 14–16 Mai 1992. – Paris, 1994 – P.55–63.*

До речі, цікаво, що в полеміці навколо початкової концепції М.Джеймсона доволі дивним чином навіть, здавалося б, «ідеологічно» близькі науковці, спираючись на той самий комплекс джерел, доходять діаметрально протилежних висновків. Яскравим прикладом цього стали праці двох істориків-марксистів – Дж. Де Сент Круа та Е.Вуд. Перший, описуючи історію «класової боротьби» в античному світі, наголошував на важливій ролі рабської праці у сільському господарстві Давньої Греції, цілком приєднуючись до висновків М.Джеймсона¹⁴. Друга ж натомість категорично їх заперечувала¹⁵.

У радянській історіографії з ідеями М.Джеймсона солідаризувався В.Андреев, котрий у питаннях значущості аграрного рабства в дечому пішов навіть далі свого західного колеги¹⁶. Утім як М.Джеймсон в англо-американській історіографії, так і В.Андреев у радянській залишалися радше маргіналами¹⁷, а ситуація почала змінюватися лише після падіння «фінліанської парадигми»¹⁸. Так, у програмній статті «Політична економія грецького рабства» відомий британський історик П.Кертледж (до речі, учень Дж. Де Сент Круа¹⁹) повернувся до початкових ідей М.Джеймсона про фундаментальну роль рабської праці у сільському господарстві Давньої Греції, тобто про використання невільників не лише в найзаможніших господарствах, а й в інших (окрім найбідніших)²⁰. Крім того, під сумнів було поставлено й тезу М.Фінлі про слабку поширеність рабовласницьких відносин у «гомерівську добу» через невелику роль ринку, адже виробництво надлишкового продукту не обов'язково мало бути спрямованим на продаж, а могло бути пов'язаним і з «престижним» розподілом, коли аристократ організовував бенкети для клієнтів²¹. Не можна не зауважити, що значна, якщо не більша, частина рабів у цей період була безпосередньо (наприклад, пастухи), або опосередковано (ткалі) пов'язана з сільським господарством.

Слід також зауважити, що останнім часом фахівці почали розглядати можливість активно залучати при дослідженні «рабського питання» археологічні джерела, інформативність яких у питаннях соціальної історії

¹⁴ *de Ste. Croix G.E.M.* The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests. – Ithaca (New York), 1982. – P.505–508.

¹⁵ *Wood E.M.* Peasant-citizen and Slave: The Foundations of Athenian Democracy. – London, 1989. – P.51–53.

¹⁶ *Андреев В.Н.* Аграрные отношения в Аттике в V–IV вв. до н.э. // Античная Греция. – Т.1. – Москва, 1983. – С.284–286.

¹⁷ В.Андреев так і не зміг захистити докторську дисертацію, ідеї якої йшли врозріз із панівними в тогочасній історіографії поглядами.

¹⁸ Див.: *Greene K.* Technological innovation and economic progress in the ancient world: M.I.Finley re-considered // *Economic History Review*. – 2000 – LIII,1. – P.29–59; *Andreau J.* Twenty Years After Moses I. Finley's The Ancient Economy // *The Ancient Greek Economy* / Eds. W.Scheidel, S. von Reden. – New York, 2002. – P.33–52 та ін.

¹⁹ *Cartledge P.* Michael H. Jameson – Classical Catalyst // *Jameson M.H.* Cults and Rites in Ancient Greece: Essays on Religion and Society. – Cambridge, 2014. – P.XXIII.

²⁰ *Cartledge P.* The political economy of Greek slavery // *Money, Labour and Land: Approaches to the Economics of Ancient Greece*. – London; New York, 2002. – P.156–166. На цю статтю відгукнувся у цій самій книжці М.Джеймсон (див.: *Jameson M.H.* On Paul Cartledge 'The political economy of Greek slavery' // *Ibid.* – P.167–174).

²¹ *Harris E.M.* Homer, Hesiod, and the «origins» of Greek slavery // *Revue des études anciennes*. – 2012. – Т.114. – №2. – P.345–366.

фінліанці часто-густо відкидали²². Це виглядає особливо перспективним, коли мова заходить про периферійні поліси, зокрема й північнопонтійські, де джерельна база зазначеної проблематики, попри суттєве збільшення її епіграфічної складової, і досі залишається доволі обмеженою. До відносно недавнього часу кількість джерел, які висвітлювали б рабовласницькі відносини в Північному Причорномор'ї²³, була вкрай незначною, якщо не сказати мікроскопічною. До 1960-х рр. чи не єдиним джерелом, окрім відомостей Макробія (Sat. I.11.33) про звільнення рабів ольвіополітами під час облоги міста Зопіріоном, залишався декрет на честь Протогена (IOSPE. I². 32), в якому згадувались «ойкети» – термін, що найчастіше використовувався для позначення домашніх або сільськогосподарських рабів²⁴. Усі інші дані були непрямими й могли трактуватися неоднозначно, що нерідко призводило до суто спекулятивних побудов, не підкріплених реальними фактами. Яскравим прикладом таких побудов можуть слугувати праці авторитетного радянського антикознавця В.Блаватського²⁵, який базував свої висновки то на пасажі Демосфена про відправку продуктів сільськогосподарським робітникам (adv. Lacr., 32), який не піддається однозначному трактуванню (були ці робітники вільнонайманими чи рабами), то на відверто ідеологізованій в офіційно-марксистському дусі концепції «рабського повстання Савмака» авторства С.Жебельова²⁶. І вже зовсім анекдотично виглядає зараз, після масштабних розкопок сільської округи Ольвії, твердження В.Блаватського про те, що ольвіополіти майже не використовували працю сільськогосподарських рабів через «незначну» площу полісної хори²⁷.

Тому не виглядає випадковістю той факт, що інший радянський фахівець – Д.Каллістов, у статті, спеціально присвяченій рабству в давньому Причорномор'ї, розглядав по суті лише рабовласницькі відносини в кочовиків і дійшов цілком слушного висновку, що рабство у скіфів було зовсім нерозвинутим, порівняно з античним, на чому й зупинився²⁸.

²² Див.: *Morris I. Archaeology and Greek slavery // The Cambridge World History of Slavery. – Vol.1. – Cambridge, 2011. – P.176–193; Rihl T. Slavery and technology in pre-industrial contexts // Slave systems ancient and modern. – Cambridge, 2008. – P.127–147.*

²³ У сучасній науковій літературі термін «Північне Причорномор'я» (калька з рос. «Северное Причерноморье») – загальноживаний. Утім, згідно з нормами української географічної термінології, цей регіон слід було б називати – «Північна Надчорноморщина» (як це й робилося в історичних працях 1920–1930-х рр.).

²⁴ Огляд літератури з питання античної термінології для позначення різних категорій рабів з акцентом на матеріалі з Північного Причорномор'я див.: *Завойкина Н.В., Павличенко Н.А. Письмо на свинцовой пластине Патрея // Фанагория. – Т.4: Результаты археологических исследований. – Москва, 2016. – С.235–242.*

²⁵ *Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. – Москва, 1953; Его же. Рабство и его источники в античных государствах Северного Причерноморья // Советская археология. – 1954. – XX. – С.31–56.*

²⁶ *Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. – С.169–170, 182. Про роль ідеології в радянських дослідженнях античних держав регіону та спеціально – у питаннях рабовласництва див.: Коцевалов А.С. Античная история и культура Северного Причерноморья в советском научном исследовании. – Мюнхен, 1955; Его же. Античное рабство и революция рабов в советской исторической литературе. – Мюнхен, 1956.*

²⁷ *Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. – С.195.*

²⁸ *Каллистов Д.П. Рабство в Северном Причерноморье V–III вв. до н.э. // Рабство на периферии античного мира. – Ленинград, 1968. – С.193–221.*

Від того часу «рабська» проблематика, попри офіційну марксистську настанову, яка мала б концентрувати увагу дослідників на соціально-економічних питаннях, зникла зі сторінок праць, присвячених історії античних держав Північного Причорномор'я, зокрема й Ольвії. Археологи загалом уникали спроб проведення реконструкцій соціальної структури цього поліса на базі численного нового матеріалу як із міста, так і з його сільської округи. Здається, лише В.Отрешко свого часу висловлював, нехай і побіжно, думку про масштабне використання рабської праці в ольвійському господарстві²⁹. Не можна також не згадати і праці К.Марченка, присвячені інтерпретації терміна «ойкети» з декрету на честь Протогена³⁰, де автор припускав можливість тлумачення поняття саме як позначення сільськогосподарських рабів, але, відповідно до своєї концепції «варварської» складової населення Ольвії, основну увагу концентрував не так на соціальних, як на етнічних аспектах «проблеми ойкетів».

Певним винятком із правила може слугувати праця А.Русяєвої, котра стисло охарактеризувала соціальну структуру Ольвійського поліса, розглядаючи як його аристократичну, так і рабську складові³¹. Утім ця студія належить уже до пізнішого, пострадянського, періоду.

Слід наголосити, що в останні десятиліття відбулося суттєве поповнення джерельної бази з соціально-економічної історії Ольвії та інших держав Північного Причорномор'я, перш за все за рахунок «малої епіграфіки» – приватних листів на свинці та кераміці, значна частина яких містить згадки про рабів, причому в найрізноманітніших контекстах³². Утім в історіографії до останнього часу продовжував домінувати скептичний погляд на роль рабовласницьких відносин у житті Ольвійського поліса. Подібний погляд характерний, зокрема, для праць Н.Лейпунської, яка плідно займалася вивченням економіки Ольвії³³. Не меншою мірою це стосується й поглядів Н.Гаврилюк, котра успішно розробляє концепцію масштабної скифської работоргівлі, де Ольвії відведено роль одного із головних посередників між степовиками та античними полісами Балкан і Малої Азії – головними споживачами «живого товару». Так, у своєму фундаментальному дослідженні економіки Степової

²⁹ *Отрешко В.М.* З історії Ольвійського поліса в IV–I ст. до н.е. // *Археологія*. – Вип.41. – К., 1982. – С.38. Згодом ці думки було детальніше розвинуто в колективній монографії (див.: *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа Ольвии. – К., 1989. – С.93–94).

³⁰ *Марченко К. К.* Ойкеты декрета в честь Протогена (IOSPE. I². 32): К вопросу о зависимом населении Ольвии эллинистического времени // *Причерноморье в эпоху эллинизма*. – Тбилиси, 1985. – С.61–63; *Его же.* Греки и варвары Северо-Западного Причерноморья скифской эпохи // *Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху*. – Санкт-Петербург, 2005. – С.129–136.

³¹ *Русяева А.С.* Население // *Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В. и др.* Ольвия: Античное государство в Северном Причерноморье. – К., 1999. – С.406–407, 416–417, 423–424.

³² Огляд їх див.: *Dana M.* Lettres grecques dialectales nord-pontiques (sauf IGDOP 23–26) // *Revue des Études Anciennes*. – 2007. – 109 (1). – P.67–97; *Ceccarelli P.* Ancient Greek Letter Writing: A Cultural History (600 BC – 150 BC). – Oxford, 2013. – P.335–354 та ін.

³³ Так, на думку Н.Лейпунської, для економіки Ольвії архаїчної доби був характерним «слабкий розвиток рабовласницького господарства як такого» (див.: *Лейпунська Н.О.* Становлення античного способу виробництва у Нижньому Побужжі (за археологічними даними) // *Археологія*. – 1991. – №3 – С.86).

Скіфії (друге, істотно доповнене й розширене, видання побачило світ 2013 р.) авторка доволі скептично оцінює масштаби використання рабської праці безпосередньо в господарстві Ольвії³⁴.

Не важко помітити, що скепсис багатьох фахівців засновано головним чином на оцінці джерельної бази, а також на загальних уявленнях про будітмо слабе поширення рабовласницьких відносин на периферії античного світу, особливо на початкових етапах історії місцевих апойкій. Однак уважний аналіз наявних джерел, коло яких за два десятиліття суттєво розширилося, дозволяє поставити під сумнів останнє твердження.

По-перше, варто зауважити наявність нехай і не дуже численних, натомість надто інформативних джерел, які свідчать про поширення рабовласництва й работоргівлі в Мілеті та його колоніях принаймні ще з VI ст. до н.е. Навіть якщо залишити осторонь уривчасті, неоднозначно трактовані відомості про існування в Мілеті рабів «лаконського» типу – гергітів³⁵, ми маємо дані про наявність там покупних рабів-фрігійців, які «мелють ячмінь на мілетських млинах», авторства поета VI ст. до н.е. Гіппонакта з Ефеса (fr.27)³⁶. Ці дані однозначно вказують на наявність саме покупних рабів («chattel slaves») у мілетських ойкосах уже з VI ст. до н.е., якщо не раніше, причому використання цих рабів було пов'язане з сільським господарством.

Так само VI ст. до н.е. датується почесний декрет із мілетської колонії Кізік (SIG³ 4), в якому, зокрема, ішлося про надання ателії, за винятком кількох податків, серед яких був і на торгівлю рабами. Незалежно від причин, що викликали появу такої унікальної формули³⁷, вона однозначно свідчить про існування доволі масштабної работоргівлі, оподаткування котрої приносило чималий дохід до скарбниці поліса³⁸.

Говорячи про торгівлю рабами в мілетських колоніях, не можна не згадати, нехай і дещо дискусійну, гіпотезу М.Гінда, який вважає, що на монетах Істрії середини V – першої чверті IV ст. до н.е. вміщено зображення гетів-рабів³⁹. Якщо така інтерпретація правильна, ми маємо нумізматичні

³⁴ Гаєрилюк Н.А. Экономика Степной Скифии VI–III вв. до н.э. – К., 2013. – С.479. Щоправда, із джерел малої епіграфіки у студії розглядається лише лист Ахіллодора, хоча на момент публікації вже було відомо про п'ять листів, інформація яких безпосередньо стосувалася Ольвії.

³⁵ Зважаючи на крайню обмеженість джерельної бази (див.: *Gorman V.B. Miletos: The Ornament of Ionia: A History of the City to 400 B.C.E.* – Ann Arbor, 2001. – P.102–107), дискусії про статус гергітів, його подібність та відмінність від статусу ілотів або пенестів на сьогодні навряд чи можна вважати скільки-небудь плідними. Можливо, відкриття нових археологічних та, особливо, епіграфічних (*Herda A. Karerinnen und Karer in Milet: Zu einem spätklassischen Schlüsselchen mit karischem Graffito aus Milet // Archäologischer Anzeiger.* – 2009. – Jan 1. – S.51–112) матеріалів дозволить дещо висвітлити цю проблему.

³⁶ Див. про торгівлю фрігійськими рабами: *Lewis D. The Market for Slaves in the Fifth- and Fourth-Century Aegean: Achaemenid Anatolia as a Case Study // The Ancient Greek Economy. Markets, Households and City-States.* – Cambridge, 2016. – P.316–336.

³⁷ Аналіз цього документа в контексті фрігійської работоргівлі див.: *Ibid.* – P.320–321.

³⁸ Поряд із податком на работоргівлю, декрет містив згадку і про податок на торгівлю худобою (кіньми), що цілком кореспондується з фрагментованим декретом з Абдер IV ст. до н.е. (SEG. 47. 1026) про продаж рабів і в'ючних тварин, де худоба та невільники також згадуються в одному контексті.

³⁹ *Hind J. The trade in Getic Slaves and the Silver Coins of Istria // Thracia Pontica.* – 1994. – Vol.5. – P.153–158.

свідчення масштабності дунайської работоргівлі, починаючи ще з доби класики.

Але, певно, найбільш репрезентативними свідченнями розвитку рабовласництва в мілетських колоніях стали джерела, що походять із Північного Причорномор'я, та з Ольвії зокрема. Більшість із них належать до так званої «малої епіграфіки» і являють собою приватні листи на свинцевих пластинках та кераміці, що містять найрізноманітнішу інформацію про соціальне, економічне, культурно-релігійне життя місцевих еллінів. До кінця минулого століття їх було відомо лише декілька, хоча серед них був такий високоінформативний документ, як лист Ахіллодора⁴⁰. Але порівняно віднедавна ситуація почала кардинально змінюватися. Від 1998 р., коли Ю.Виноградов опублікував відразу чотири приватних листи на свинці, з яких половина походила з території Ольвійського поліса, ще один стосувався його зовнішньо-економічних зв'язків⁴¹, публікації нових листів та републікація вже відомих суттєво почастишали – на сьогоднішній день їх уже видано близько двох із половиною десятків, а ще декілька чекають на публікацію⁴².

Інформація цих епіграфічних пам'яток дозволила, бодай у першому наближенні, оцінити, наскільки далекими від реальності були уявлення про буцімто незначну роль рабства у житті античних держав Північного Причорномор'я⁴³. Тепер з'ясувалося, що вже невдовзі після заснування апойкій рабовласницькі відносини проникли в різні сфери життя місцевих еллінів. Раби були як приватними, так і храмовими, їх експортували з одного поліса в інший, ними розраховувалися за борги, використовували в різних сферах господарства⁴⁴. Уже на самому початку історії північнопонтійських колоній тут були власники значної кількості рабів. Цілком можливо, що вже в архаїчну добу поширилася практика відпускання рабів на волю, про що йтиметься нижче.

Серед інших, Ю.Виноградов опублікував і лист VI ст. до н.е. на свинцевій пластині з Фанагорії, в якому згадувався раб із Борисфену, що набагато однозначніше свідчить про работоргівлю, аніж нумізматичні матеріали з Істрії. Це ставить Ольвію в один ряд з іншими мілетськими (й не лише) північногрецькими полісами, де зафіксовано торгівлю «живим товаром». Зараз ще зарано говорити про масштаби її ольвійського сегмента, як і про те, куди вивозилась основна частина рабів (адже східний, боспорський, вектор став

⁴⁰ Виноградов Ю.Г. Древнейшее греческое письмо с острова Березань // Вестник древней истории. – 1971. – №4. – С.74–100.

⁴¹ Vinogradov Y.G. The Greek Colonisation of the Black Sea Region in the Light of Private Lead Letters // The Greek Colonisation of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology. – Stuttgart, 1998. – P.157–178.

⁴² Крім того, у результаті грабіжницьких розкопок частина листів потрапила до приватних колекцій, власники яких часом ідуть на співпрацю з епіграфістами, тож база даних може поповнитися.

⁴³ Так само, як вони дали можливість суттєво переоцінити роль торгівлі й торгівців у житті Греції пізньоархаїчної доби, як було показано у праці Дж.-П.Вільсона (див.: Wilson J.-P. The 'illiterate trader'? // Bulletin of the Institute of Classical Studies. – 1997–1998. – Vol.42. – P.29–56), базованій на інформації листів Ахіллодора та Апатурія, про які ще йтиметься далі.

⁴⁴ Див. стислий огляд цієї інформації: Одрін О.В. Рабство в античних державах Північного Причорномор'я: загальні історіографічні тенденції та джерельна база // Північне Причорномор'я за античної доби (на пошану С.Д.Крижицького). – К., 2017. – С.206–208.

цілковитою несподіванкою для дослідників, котрі ще донедавна вважали, що ольвійсько-боспорські зв'язки були практично відсутніми⁴⁵).

Питання про масштабність перепродажу рабів – тема окремого дослідження, натомість тут ідеться не про зовнішній, а про внутрішній ринок рабської праці в Ольвії. Як уже згадувалося вище, традиційно головними сферами використання рабів⁴⁶ вважаються видобуток сировини, особливо гірнична справа (класичний приклад – копальні Лавріона в Аттиці) та високотоварне ремісничє виробництво (як у зброярській і меблевій майстернях Демосфена-батька (Dem., XXVII, 9; 18)). Очевидно, саме ці уявлення і сприяли скептичному погляду на ольвійське рабовласництво. Відомо, що на Нижньому Побужжі не існувало скільки-небудь значних покладів металів⁴⁷. Певно, єдиною сировиною, яку могли видобувати в доволі значних масштабах, була деревина з Гілеї. «Лист жерця» містить згадку про вирубку лісу, згадуються там і раби⁴⁸. Але частину документа ушкоджено, тож впевнено сказати, чи були пов'язані раби з лісозаготівлями, не можна. Існування в Ольвії (на відміну від Боспору) ремісничих ергастеріїв не засвідчується ані археологічними, ані епіграфічними джерелами⁴⁹. Тому будь-яке масштабне використання рабів в економіці могло бути пов'язаним лише із сільськогосподарським виробництвом.

Слід визнати, що наші відомості про застосування рабської праці в сільському господарстві Ольвії поки що переважно непрямі та/або неоднозначні. Маємо безумовне свідчення існування в Північному Причорномор'ї рабів, задіяних в аграрному виробництві – лист із Горгішпійських наділів, в якому йшлося про кваліфікованого невільника, котрий працював на винограднику чи у саду⁵⁰. Однак настільки однозначних даних із теренів Нижнього Побужжя ми поки що не маємо, хоча ціла низка епіграфічних джерел таки містять відомості, які можуть свідчити на користь існування в Ольвії сільськогосподарських рабів від початку виникнення хори й до її занепаду у другій половині III ст. до н.е.

Так, відразу про декількох рабів згадувалося в листах Ахіллодора та Апатурія, датованих другою половиною VI й рубежем VI–V ст. до н.е. відповідно. Почнімо з листа Ахіллодора⁵¹. Автор його, згідно з дуже вірогід-

⁴⁵ Боспорсько-ольвійські зв'язки засвідчує й декрет з Ольвії початку IV ст. до н.е. (див.: *Виноградов Ю.Г., Крапивина В.В.* Ольвия и Боспор в раннем IV в. // *Античные полисы и местное население Причерноморья.* – Севастополь, 1995. – С.69–78).

⁴⁶ Якщо не рахувати суто домашніх рабів, прислуги.

⁴⁷ Див.: *Островерхов А.С.* К вопросу о сырьевой базе античного ремесленного производства в районе Днепровского и Бугского лиманов (По материалам Ягорлыцкого поселения) // *Вестник древней истории.* – 1979. – №3. – С.115–136.

⁴⁸ *Русяева А.С., Виноградов Ю.Г.* Лист жерця з Гілеї // *Золото степу: Археологія України.* – К.; Шлезвіг, 1991. – С.201–202. Про різночитання див.: *Ceccarelli P.* Ancient Greek Letter Writing: A Cultural History (600 BC – 150 BC). – P.339.

⁴⁹ Утім, не можна не зазначити, що ергастерії археологічно взагалі практично не фіксуються (див.: *Jameson M.H.* Class in the ancient Greek countryside... – P.61).

⁵⁰ *Виноградов Ю.Г.* Письмо с горгишпийских наделов // *Алексеева Е.М.* Античный город Горгишия. – Москва, 1997. – С.544–545; *Vinogradov Ju.G.* A Letter from Gorgippean Rural Estates // *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.* – 1997. – Vol.4.3. – P.232–244.

⁵¹ Уперше його опублікував Ю.Виноградов ще в 1971 р. (див. прим.40). Прочитання цього листа відразу викликало численні контрверсії (див. бібліографію: *Ceccarelli P.* Ancient Greek Letter Writing: A Cultural History (600 BC – 150 BC). – P.335).

ним припущенням Дж.-П.Вільсона, був вільновідпущеником⁵², займався торгівельними та/або транспортними операціями. Утім для нас цікава не його особа, а згадка про цілу групу рабів, які, правдоподібно, працювали в ойкосі, що колись належав Матасієві, а згодом був захоплений Анаксагором⁵³ (власне, захоплення Ахіллодора, очевидно, стало відповіддю Матасія на цю акцію). Певно, не буде надмірно ризикованим інтерпретувати захоплені Анаксагором будівлі як типовий ольвійський ойкос доби архаїки, який включав декілька напівземлянок житлового та господарського призначення⁵⁴. Інша річ, що ми не можемо зі впевненістю стверджувати, що це був саме сільський, а не міський ойкос (хоча більш вірогідним виглядає акт «наїзду» поза містом, як це трапилося й у випадку самого Ахіллодора). Крім того, не варто забувати, що й мешканці міст також могли займатися сільським господарством, про що детальніше йтиметься далі. У листі Апатурія⁵⁵ згадуються «ойкети» – термін, яким позначались як невільники, задіяні у сільському господарстві, так і домашні раби⁵⁶. Щоправда, останні також могли бути пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції. Утім, зважаючи на контекст листа (крім того, частину документа, де згадуються ойкети такого собі Тимолея, ушкоджено), навряд чи можна однозначно довести, що ойкети з листа Апатурія належали саме до сільських, а не до міських ойкосів.

Термін «ойкети» ще раз зустрічається в ольвійській епіграфіці – у декреті на честь Протогена. І цього разу, судячи з контексту (IOSPE. I². 32B. 5–21), вони напевно були пов'язані саме з ойкосами хори. Навряд чи буде надто сміливим уважати, що майже всі раби в ойкосах ольвійської периферії, подібно до рабів «Одіссеї», були так чи інакше пов'язаними з сільським господарством – як не з виробництвом відповідної продукції, то з її переробкою. Типовим прикладом останнього є прядіння і ткацтво – традиційне заняття домашніх рабинь у Греції.

Утім для того, аби адекватніше оцінити відомості декрету на честь Протогена, необхідно залучити інформацію археологічних джерел. І першим питанням, яке варто поставити, буде: чи свідчать дані археології про існування на хорі Ольвії великого землеволодіння? Адже використання рабської праці в маєтках великих землевласників не викликає сумнівів навіть у найзатятіших скептиків.

Здається, досі питання структури земельної власності в Ольвії не надто привертало увагу дослідників, попри його очевидну важливість при вивченні

⁵² Wilson J.-P. The 'illiterate trader'? – P.37.

⁵³ Матасій стверджував, що Анаксагор заволодів його будівлями, рабами та рабинями. Своєю чергою, він уважав Ахіллодора – автора листа – рабом Анаксагора. Сам Ахіллодор категорично це заперечував.

⁵⁴ Таку думку, на противагу інтерпретації Ю.Виноградова, який уважав згадані будівлі неодмінно міськими, було висловлено вже давно (див.: *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрепко В.М.* Сельская округа Ольвии. – С.93–94; *Лейпунська Н.О.* Становлення античного способу виробництва у Нижньому Побужжі (за археологічними даними). – С.85). Про ольвійський ойкос див.: *Буйских С.Б.* Ойкос греческой хоры в Нижнем Побужье VI–V вв. до. н.э. // *Боспорские чтения.* – Вып.7 – Керчь, 2006. – С.29–31.

⁵⁵ Dana M. Lettre sur plomb d'Apatorios a Léanax: Un document archaïque d'Olbia du Pont // *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.* – 2004. – 148. – S.1–14.

⁵⁶ *Gschntzer F.* Studien zur griechischen Terminologie der Sklaverei: I. Grundzüge des vorhellenischen Sprachgebrauchs. – Wiesbaden, 1964. – S.10 ff.

соціально-економічної історії поліса. Це, звичайно, пояснювалося специфічною джерельною базою⁵⁷. Між тим, у нас є всі підстави поставити питання про існування в Ольвії великих землевласників (за місцевими мірками, звичайно), починаючи ще з доби архаїки, адже добре відомо, що в апойкіях, де існував значний земельний фонд, із самого початку формувалася нова земельна аристократія, що складалася з першопоселенців, як це було, наприклад, у Сіракузах⁵⁸. Слід додати, що в Ольвії, де засвідчено існування культового союзу мольпів, є всі підстави припускати наявність і «справжньої» аристократії, тобто представників знатних родин, що переселилися з метрополії⁵⁹.

Почнемо з основ – із земельного фонду. В його оцінці існують певні розбіжності, у середньому його можна оцінити у 300 км² (плюс – мінус 50)⁶⁰. Для порівняння: земельний фонд Аттики⁶¹ визначається приблизно у 650 км², тобто, якщо враховувати якісну різницю в демографічному потенціалі Ольвії та Афін (а тут ідеться щонайменше про порядок величин), земельний потенціал першої слід оцінювати як значний. Отже перед ольвійською аристократією, і перед землевласниками загалом, відкривалися потенційні можливості нагромадження земельних багатств та, як наслідок, одержання надлишкового сільськогосподарського продукту⁶². Залишається оцінити, наскільки археологічні дані кореспондуються з подібною умоглядною побудовою.

Розпочати, природно, слід із періоду архаїки, до якого відносяться й майже всі згадані вище епіграфічні документи. Археологічні дослідження сільської округи Ольвії продемонстрували, що на ольвійській хорі архаїчного періоду, особливо на правобережжі Бузького лиману, у безпосередній близькості до міста, чисельно переважали окремі садиби-хутори⁶³, а не поселення сільського типу. Свого часу Р.Осборн намагався довести, що основним типом поселень хори Афін були саме села, а не садиби-хутори⁶⁴. І хоча категоричність цієї тези було аргументовано заперечено у студіях М.Ленідона та,

⁵⁷ Снытко И.А. Новая древнегреческая надпись с левобережья Бугского лимана. // Вопросы эпиграфики. – Вып. V. – Москва, 2011. – С.186.

⁵⁸ Фролов Э. Д. Гаморы и киллирии // Вестник древней истории. – 1982. – №1. – С.27–41.

⁵⁹ Див. докл.: Русяева А.С. Население. – С.401–404 (з літ.).

⁶⁰ Буйських С.Б. Хора колониального поліса в Нижнем Побужье: от архаики к эллинизму // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. – Т. XV. – Запоріжжя, 2009. – С.234, 236. З урахуванням нових даних про розмежування земель ольвійської хори (див.: Каряка О.В. Система розмежування сільської території Ольвії Понтійської за даними дистанційного зондування // Археологія і давня історія України. – Вип. 4 (17). – К., 2015. – С.140–147), ця цифра, очевидно, має бути переглянута в бік збільшення. За даними О.Каряки (усне повідомлення), площа розмежованих земель може сягати понад 400 км², а з урахуванням виявлених слідів розмежування в районах Березанського та правобережжя Дніпровського лиманів – навіть понад 550 км². Але ці цифри ще потребують перевірки.

⁶¹ Bresson A. The Making of the Ancient Greek Economy. – Princeton; Oxford, 2016. – P.143.

⁶² Не варто забувати, що родючість ґрунтів на Нижньому Побужжі не була високою (якщо не рахувати можливих лучно-чорноземних на затоплених нині надзаплавних терасах) (див.: Одрін О.В. Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я. – К., 2014. – С.69–77), тож вироблення скільки-небудь помітного надлишкового продукту в таких умовах можливе лише за наявності значної кількості земель, худоби й працівників.

⁶³ Отрешко В.М. Население Нижнего Побужья в архаическое время // Ольвийские древности. – К., 2009. – С.118. За оцінкою автора, кількість садиб архаїчної доби могла сягати 60-ти (враховуючи ті, що не збереглися), проти 40 поселень середніх розмірів і лише 3 великих.

⁶⁴ Osborne R. Demos: The Discovery of Classical Attika. – Cambridge, 1985. – P.17 ff.

особливо, Н.Джонса⁶⁵, усе одно структурні відмінності між «материковою» й «колоніальною» хорою, принаймні в даному випадку, доволі помітні.

Про відчутну нерівність у майновому становищі ольвіополітів архаїчної доби свідчать згадувані вище приватні листи, про що говорилося вже давно⁶⁶. Цілком логічним буде пов'язати економічну потужність ольвійської аристократії саме із землеволодінням, яке фіксується археологічно, аніж із куди більш гіпотетичною (з огляду на стан джерел) зовнішньоторговельною діяльністю. Утім, як показує приклад тієї ж іонійської аристократії, обидва шляхи збагачення зовсім не виключають одне одного. Цілком вірогідно, що прикладом такого поєднання є діяльність згаданого вище Анаксагора, котрий провадив торгівельні операції через свого агента (вільновідпущеника?) Ахіллодора, водночас володіючи (вірогідно, на хорі) одним чи кількома ойкосами з належними до них рабами обох статей.

Характерно, що практика заснування садиб поновилася й після реколонізації великої ольвійської хори у середині V ст. до н.е. Примітно, що більшість із них (принаймні, коли йдеться про індивідуальні, а не так звані колективні садиби), як і в попередній період, засновувалися в околицях Ольвії на правобережжі Бузького лиману⁶⁷. Такі садиби, наскільки ми можемо судити з результатів розкопок відносно нещодавно відкритих ойкосів у найближчій околиці міста, могли бути центрами доволі спеціалізованого тваринницького господарства, безумовно товарного спрямування⁶⁸.

Навряд чи можна вважати випадковим збігом той факт, що практично одночасно з реколонізацією ольвійської хори в місті з'явилися присвяті написи заможних родин, спроможних витратити значні кошти на зведення будівель суспільного призначення, наприклад оборонних споруд⁶⁹. Адже враховуючи той факт, що Ольвія не вирізнялася надто розвинутим ремісничим виробництвом, економічна потужність цих родин мала б базуватися в першу чергу на сільськогосподарському виробництві та/або торгівлі.

⁶⁵ Langdon M. On the Farm in Classical Attica // The Classical Journal. – 1991. – Vol.86, №3. – P.209–213; Jones N. Rural Athens Under the Democracy. – Philadelphia, 2004. – P.17–47.

⁶⁶ Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. – Москва, 1989. – С.75–76.

⁶⁷ Див.: Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (Археологическая карта). – К., 1990. – С.53–63. Донедавна власне класичною добою датувалася лише одна садиба, тоді як інші – елліністичним часом (див. докл.: Рубан В.В. Проблемы исторического развития ольвийской хоры в IV–III вв. до н.э. // Вестник древней истории. – 1985. – №1. – С.31, 37). Утім на більшості з них не провадилися систематичні розкопки (частину було визначено за особливостями мікрорельєфу), тож датування в подальшому може бути уточнене.

⁶⁸ Ці відкриття поповнили список садиб класичного часу (див.: Папанова В.А., Ляшко С.М. Ольвийская усадьба IV в. до н.э. // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. – Вып. XV. – Запоріжжя, 2009. – С.100–106; *Их же*. Новая сельская усадьба Ольвии (итоги раскопок 2010 г.) // Преемственность и инновации в изучении традиционных культур Средиземноморья: Мат. XII чтений памяти проф. Н.П.Соколова. – Нижний Новгород, 2010. – С.56–62; Папанова В.А. Новый ольвийский ойкос? // Древнее Причерноморье. – Вып. IX. – Одесса, 2011. – С.268–272). Інша річ, чи спрямовувалась їх продукція лише на внутрішній ринок, а чи ще й на зовнішній?

⁶⁹ Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. – С.148–149; Яйленко В.П. Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху // Эллинизм: экономика, политика, культура. – Москва, 1990. – С.270–271, 277; *Его же*. Каталог ольвийских граждан и олигархические кланы Ольвии IV–II вв. до н.э. // *Его же*. История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н.э. – VII в. н.э. – С.481–497; Русева А.С. Население. – С.411–415.

Між тим для одержання достатньої кількості надлишкового продукту необхідно було залучати і працю рабів. Це припущення, на мою думку, підтверджується даними з декрету на честь Протогена. Як справедливо зауважив свого часу К.Марченко, ойкети, згадані в ньому, пов'язані не з містом, а з його сільськогосподарською околицею⁷⁰. При цьому варто зауважити, що у світлі останніх досліджень, якими доведено тривале функціонування поселень «ближньої» хори Ольвії у другій половині III – середині II ст. до н.е., розбіжності в датуванні декрету не можуть суттєво вплинути на трактування ойкетів декрету саме як рабів із сільських ойкосів, котрі, як уже говорилося вище, у своїй переважній більшості були так чи інакше пов'язані з аграрним виробництвом⁷¹. Судячи з того, що зрадницькі настрої у середовищі ойкетів становили певну загрозу для безпеки Ольвії, зважаючи на ризик нападу галатів та скирів, навряд чи можна погодитися з тими дослідниками, починаючи ще з В.Блаватського, які апріорі вважали кількість ольвійських рабів, залучених в аграрне виробництво, незначною. Подібні міркування цілком узгоджуються з даними Макробія про те, що звільнення рабів було одним із заходів, які дозволили ольвіюполітам перебути облогу міста Зопіріоном, адже це мало сенс лише в тому випадку, якщо раби були достатньо чисельними як для того, аби суттєво поповнити місцеве ополчення, так і для того, щоб становити загрозу у випадку переходу на бік ворога.

У спеціальній літературі часом підкреслюється, що середня площа ойкосів⁷² і земельних наділів⁷³ була загалом стандартною (хоча й з певними відхиленнями), що мало б наводити на думку про загальну майнову рівність мешканців хори. Утім, як показують епіграфічні матеріали з тієї ж афінської хори⁷⁴, один і той самий власник міг володіти не лише кількома наділами, а й кількома садибами, в одній з яких він міг проживати сам, а в іншій – тримати управителя з рабів чи вільновідпущеників⁷⁵. Подібна «дисперсія» у формах землеволодіння, очевидно, існувала й у колоніях⁷⁶.

Однак усе сказане вище стосовно великих ольвійських землевласників зовсім не означає, що використання праці рабів у сільському господарстві поліса обмежувалося лише, або головним чином, маєтками заможних ольвіюполітів. Цілком вірогідно, що ситуація була якраз зворотною: найбільш інтенсивно рабська праця використовувалася саме селянами середнього достатку. Свого часу такої думки, причому з принципово відмінних позицій,

⁷⁰ *Марченко К.К.* Греки и варвары Северо-Западного Причерноморья скифской эпохи... – С.132.

⁷¹ *Jameson M.H.* On Paul Cartledge 'The political economy of Greek slavery'. – P.168 ff.

⁷² *Буйських С.Б.* Хора колониального поліса в Нижнем Побужье... – С.228.

⁷³ *Каряка О.В.* Система розмежування сільської території Ольвії Понтійської за даними дистанційного зондування. – С.142.

⁷⁴ *Langdon M.K., Watrous L.V.* The Farm of Timesios: Rock-Cut Inscriptions in South Attica // *Hesperia*. – Vol.46, №2. – 1977. – P.162–177.

⁷⁵ *Carlsen J.* Estate Managers in Ancient Greek Agriculture // *Ancient history matters: studies presented to Jens Erik Skydsgaard*. – Rome, 2002. – P.117–126; *Chandezon C.* Some Aspects of Large Estate Management in the Greek World during Classical and Hellenistic Times // *The Economies of Hellenistic Societies, Third to First Centuries BC*. – Oxford, 2011. – P.96–121. Див. також: *Bresson A.* The Making of the Ancient Greek Economy. – P.145–148.

⁷⁶ *Jameson M.H.* Class in the ancient Greek countryside... – P.60, n.27.

дійшли М.Джеймсон⁷⁷ та В.Андреев⁷⁸. Перший стверджував про інноваційність античного сільського господарства, а другий – рішуче заперечував.

Повертаючись до ольвійських садиб, що знаходилися неподалік від міста, можна провести певні аналогії з добре відомою ситуацією в Аттіці: розташовані у ближній околиці Афін ферми (садиби), володарі яких могли жити в місті, керуючи власним господарством безпосередньо або через управителів, у своїй економічній діяльності орієнтувалися на міський ринок (як і ольвійські, про що говорилося вище). Так уважають навіть ті дослідники, які загалом скептично оцінюють ринкову спрямованість господарства більшості сільських поселень Аттіки⁷⁹.

Це, своєю чергою, дозволяє звернутися до гіпотези В.Генсона, згідно з якою технологічні інновації, включно з широким залученням покупних рабів до праці в аграрній сфері, пов'язані перш за все з маргінальними землями («*eschate*»), до яких у Середземномор'ї відносилися гірські території, які потребували терасування⁸⁰. Успішне ведення господарства там було можливим за рахунок нових, якісніших за ті, що практикувалися на рівнинах, аграрних технологій⁸¹, інтенсивнішого використання робочої, і перш за все – рабської сили⁸². Відповідно, саме вони стали своєрідним полігоном для інновацій у сільському господарстві Давньої Греції.

Звичайно, між степовими ландшафтами Причорномор'я та гірськими Егеїди існували принципові відмінності, однак для греків, принаймні на початку колонізації, перші також були маргінальними по відношенню до тих, до яких вони звикли в метрополії, а процес підняття степової цілини, як і терасування схилів, – трудомістким, що потребував залучення значних трудових ресурсів⁸³. Виходячи з цього, використання рабської праці ставало очевидним виходом для ольвійських землеробів, особливо зважаючи на можливість постійно поповнювати ці «енергетичні ресурси» торгівлею зі степовиками⁸⁴.

⁷⁷ В одній зі своїх останніх праць на аграрну тему (див.: *Jameson M.H. On Paul Cartledge 'The political economy of Greek slavery'...* – P.168) М.Джеймсон, слідом за В.Генсоном, стверджував, що технологічні новації у сільськогосподарському секторі впроваджувалися в першу чергу в невеликих, розташованих на маргінальних землях (схили гір), господарствах.

⁷⁸ На думку В.Андреева, можливо якраз невеликі господарства найкраще підходили для використання рабської сили (див.: *Андреев В.Н. Аграрные отношения в Атике в V–IV вв. до н.э.* – С.284).

⁷⁹ *Андреев В.Н. Аграрные отношения в Атике в V–IV вв. до н.э.* – С.288–289, 292.

⁸⁰ *Hanson V.D. The Other Greeks: The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization.* – Berkeley; Los Angeles; London, 1999. – P.79–88. Див. також: *Jameson M.H. Attic Eschatia // Ancient history matters...* – P.63–68.

⁸¹ Це підтверджується й даними епіграфіки: *Jameson M.H. Class in the ancient Greek countryside...* – P.57.

⁸² Так, саме на гірських терасах Хіосу, як уважали стародавні автори, уперше в античному світі почали широко використовувати працю покупних рабів (див.: *Шишова И.А. Рабство на Хиосе // Рабство на периферії античного мира.* – Ленинград, 1968. – С.49–92).

⁸³ Узагалі, проблема колоній як провідників технічних інновацій в аграрній сфері – складна й потребує ґрунтовного дослідження, особливо зважаючи на приплив нової інформації, зокрема археологічної та археобіологічної (див., напр., дослідження аграрної історії полісів Південної Італії й Сицилії: *Carter J. C. Discovering the Greek Countryside at Metaponto.* – Ann Arbor, 2006; *De Angelis F. Archaic and classical Greek Sicily: a social and economic history.* – Oxford, 2016 та ін.).

⁸⁴ *Гаврилюк Н.А. Экономика Степной Скифии VI–III вв. до н.э.* – С.452–486.

Підсумовуючи аналіз наявної інформації, слід визнати гіпотетичність низки викладених вище положень, які можуть бути більшою чи меншою мірою скоригованими в результаті подальших досліджень і з появою нових даних, епіграфічних та археологічних. Утім уже зараз можна достатньо аргументовано заперечити тезу про вкрай незначну роль рабовласницьких відносин в Ольвійському полісі загалом, і в його аграрному виробництві зокрема⁸⁵. Наявні на сьогодні джерела свідчать скоріше на користь поширення праці рабів в ольвійському господарстві, і в першу чергу – в аграрному виробництві, яке становило основу місцевої економіки.

Подальші наукові студії мають бути спрямованими передусім на детальний аналіз соціальної та майнової структури ольвійської громади, на співвідношення ролі економічної верхівки (аристократів і/або тимократів) та людей середнього достатку в аграрному виробництві, а також на технічне оснащення останнього як робочою худобою, відповідними знаряддями, так і робочою силою, зокрема рабською. При цьому необхідною умовою є активне залучення для порівняльного аналізу максимально широкого кола матеріалів, які походять з інших регіонів античного світу: епіграфічних, археологічних, археобіологічних, етноархеологічних.

REFERENCES

1. Andreau, J. (2002). Twenty Years After Moses I. Finley's *The Ancient Economy*. In: Walter Scheidel, Sitta von Reden (eds.). *The Ancient Greek Economy* (pp.33–52).
2. Andreev, V.N. (1983). Agrarnye otnosheniya v Attike v V–IV vv. do n.e. In: *Antichnaya Gretsya. T.1* (pp.247–326) [in Russian].
3. Archibald, Z. (2001). Away from Rostovtzeff: a new SEHWH. In: Archibald, Z. (ed.). *Hellenistic economies* (pp.279–285).
4. Blavatskiy, V.D. (1953). Zemledelie v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomor'ya. Moscow [in Russian].
5. Blavatskiy, V.D. (1954). Rabstvo i ego istochniki v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomor'ya. *Sovetskaya Arkheologia*, XX, 31–56 [in Russian].
6. Bresson, A. (2016). *The Making of the Ancient Greek Economy*. Princeton and Oxford.
7. Bücher, K. (1893). *Entstehung der Volkswirtschaft*. Tübingen [in German].
8. Bujskikh, S.B. (2006). Oikos grecheskoj khory v Nizhnem Pobuzh'e VI–V vv. do.n.e. *Bosporskie chteniya*. 7, 29–31 [in Russian].
9. Bujskikh, S.B. (2009). Khora kolonial'nogo polisa v Nizhnem Pobuzh'e: ot arkhaiki k ellinizmu. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomoria i Krymu*. XV, 227–243 [in Russian].
10. Carlsen, J. (2002). Estate Managers in Ancient Greek Agriculture. In: *Ancient history matters: studies presented to Jens Erik Skydsgaard* (pp.117–126).
11. Carter, J.C. (2006). *Discovering the Greek Countryside at Metaponto*. Ann Arbor.

⁸⁵ У цьому зв'язку актуально виглядає теза Д.Льюїса про суттєво меншу роль рабського експорту з Причорномор'я в порівнянні з близькосхідним (див.: Lewis D. Near Eastern slaves in Classical Attica and the slave trade with Persian territories // *The Classical Quarterly*. – Vol.61, №1. – 2011. – P.91–113). Очевидно, значний відсоток рабів скіфського, лісостепового чи фракійського походження спрямовувався на внутрішні, а не на зовнішні, ринки.

12. Cartledge, P. (2002). Greek civilisation and slavery. In: T.P. Wiseman (ed.). *Classics in Progress. Essays on Ancient Greece and Rome*. Oxford (pp.254–255).
13. Cartledge, P. (2002). The political economy of Greek slavery. In: P. Cartledge, E.E. Cohen and L. Foxhall (eds.). *Money, Labour and Land: Approaches to the Economics of Ancient Greece*. (pp.156–166).
14. Cartledge, P. (2014). Michael H. Jameson – Classical Catalyst. In: Jameson M.H. *Cults and Rites in Ancient Greece: Essays on Religion and Society* (pp.XXIII–XXXI).
15. Ceccarelli, P. (2013). *Ancient Greek Letter Writing: A Cultural History (600 BC – 150 BC)*. Oxford.
16. Chandezon, C. (2011). Some Aspects of Large Estate Management in the Greek World during Classical and Hellenistic Times. In: Archibald, Z., Davies, J.K. and Gabrielsen, V. (eds.). *The Economies of Hellenistic Societies, Third to First Centuries BC* (pp.96–121).
17. Dana, M. (2004). Lettre sur plomb d'Apatorios a Léanax. Un document archaïque d'Olbia du Pont. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. Bd.148, 1–14 [in French].
18. Dana, M. (2007) Lettres grecques dialectales nord-pontiques (sauf IGDOP 23–26). *Revue des Études Anciennes*. Vol.109 (1), 67–97.
19. De Angelis, F. (2016). *Archaic and classical Greek Sicily: a social and economic history*. Oxford.
20. De Ste. Croix, G.E.M. (1982). *The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests*. Ithaca and New York.
21. Finley, M.I. (1959). Was Greek Civilisation based on Slave Labour? *Historia: Zeitschrift für alte Geschichte*. Bd.8, 145–164.
22. Finley, M. (1980). *Ancient Slavery and Modern Ideology*. New York.
23. Frolov, E.D. (1982). Gamory i killirii. *Vestnik drevnej istorii*. 1, 27–41 [in Russian].
24. Frolov, E.D. (1997). Pribyl i predprinimateli v Antichnoy Gretsii. In: *Torgovlya i tor-govets v antichnom mire*. Moscow (pp.3–28) [in Russian].
25. Gavrilyuk, N.A. (2013). *Ekonomika Stepnoy Skifi*. Kiev [in Russian].
26. Gorman, V.B. (2001). *Miletos: The Ornament of Ionia. A History of the City to 400 B.C.E.* Ann Arbor.
27. Greene, K. (2000). Technological innovation and economic progress in the ancient world: M.I. Finley re-considered. *Economic History Review*. LIII, 1, 29–59.
28. Gschnitzer, F. (1964). *Studien zur griechischen Terminologie der Sklaverei. I, Grundzüge des vorhellenischen Sprachgebrauchs*. Wiesbaden [in German].
29. Hanson, V.D. (1999). *The Other Greeks. The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization*. Berkeley; Los Angeles; London.
30. Harris, E.M. (2012). Homer, Hesiod, and the «origins» of Greek slavery. *Revue des études anciennes*. T.114, 2, 345–366.
31. Herda, A. (2009). Karerinnen und Karer in Milet: Zu einem spätclassischen Schlüsselchen mit karischem Graffito aus Milet. *Archäologischer Anzeiger*. Jan 1., 51–112 [in German].
32. Hind, J. (1994). The trade in Getic Slaves and the Silver Coins of Istria. *Thracia Pontica*. Vol.5, 153–158.
33. Jameson, M.H. (1977–1978). Agriculture and Slavery in Classical Athens. *Classical Journal*. 73, 122–145.
34. Jameson, M.H. (1992). Agricultural labour in ancient Greece. In: Wells, B. (ed.). *Agriculture in ancient Greece: proceedings of the seventh international symposium at the Swedish Institute of Athens, 16–17 May 1990* (pp.135–146).
35. Jameson, M.H. (1994). Class in the ancient Greek countryside. In: Doukellis, P.N. and Mendoni, L.G. (eds.). *Structures Rurales Et Sociétés Antiques: Actes Du Colloque de Corfou, 14–16 Mai 1992* (pp.55–63).
36. Jameson, M.H. (2002). Attic *Eschatia*. In: *Ancient history matters: studies presented to Jens Erik Skydsgaard* (pp.63–68).

37. Jameson, M.H. (2002). On Paul Cartledge «The political economy of Greek slavery». In: P.Cartledge, E.E.Cohen and L.Foxhall (eds.). *Money, Labour and Land: Approaches to the Economics of Ancient Greece* (pp.167–174).
38. Jew, D., Osborne, R. and Scott, M. (eds.). (2016). *M.I.Finley: An Ancient Historian and his Impact*. Cambridge.
39. Jones, N. (2004). *Rural Athens Under the Democracy*. Philadelphia.
40. Kallistov, D.P. (1968). Rabstvo v Severnom Prichernomor'e V–III vv. do n.e. In: *Rabstvo na periferii antichnogo mira* (pp.193–221) [in Russian].
41. Kariaka, O.V. (2015). Systema rozmezhuvannia sil's'koi terytorii Ol'vii Pontiis'koi za danymy dystantsiinoho zonduvannia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 4 (17), 140–147 [in Ukrainian].
42. Kotsevalov, A. (1955). *Antichnaya istoriya i kultura Severnogo Prichernomor'ya v sovetskom nauchnom issledovanii*. München [in Russian].
43. Kotsevalov, A. (1956). *Antichnoe rabstvo v sovetskoj literature*. München [in Russian].
44. Kryzhickij, S.D., Bujskikh, S.B., Burakov, A.V., Otreshko, V.M. (1989). *Sel'skaya okruga Ol'vii*. Kiev [in Russian].
45. Kryzhickij, S.D., Bujskikh, S.B., Otreshko, V.M. (1990). *Antichnye poseleniya Nizhnego Pobuzh'ya (Arkheologicheskaya karta)*. Kiev [in Russian].
46. Langdon, M.K., Watrous, L.V. (1977). The Farm of Timesios: Rock-Cut Inscriptions in South Attica. *Hesperia*. Vol.46, no.2, 162–177.
47. Langdon, M. (1991). On the Farm in Classical Attica. *The Classical Journal*. Vol.86, no.3, 209–213.
48. Leipuns'ka, N.O. (1991). Stanovlennia antychnoho sposobu vyrobnytstva u Nyzhnomu Pobuzhzh'i (za arkheolohichnymy danymy). *Arkheolohiia*. 3, 76–86 [in Ukrainian].
49. Lewis, D. (2011). Near Eastern slaves in Classical Attica and the slave trade with Persian territories. *The Classical Quarterly*. Vol.61, no.1, 91–113.
50. Lewis, D. (2016). The Market for Slaves in the Fifth- and Fourth-Century Aegean: Achaemenid Anatolia as a Case Study. In: Woolmer, M., Lewis, D., Harris, E.M. (eds.). *The Ancient Greek Economy. Markets, Households and City-States* (pp.316–336).
51. Marchenko, K.K. (1985). Oyketyi dekreta v chest Protogena (IPE, 12, 32): K voprosu o zavisimosti naseleniya Olvii ellinisticheskogo vremeni. In: *Prichernomore v epokhu el-linizma* (pp.242–256) [in Russian].
52. Marchenko, K.K. (2005). Greki i varvary Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya skifskoj epokhi. In: Marchenko, K.K. (ed.). *Greki i varvary Severnogo Prichernomor'ya v skifskoj epokhi* (pp.129–136) [in Russian].
53. Morris, I. (2011). Archaeology and Greek slavery. In: K.Bradley and P.Cartledge (eds.). *The Cambridge World History of Slavery*. Vol.1 (pp.176–193).
54. Odrin, O.V. (2014). *Ekolohiia hospodarstva antychnykh derzhav Pivnichnogo Prychornomoria*. Kyiv [in Ukrainian].
55. Odrin, O.V. (2017). Rabstvo v antychnykh derzhavakh Pivnichnogo Prychornomoria: zahal'ni istoriohrafichni tendentsii ta dzherel'na baza. In: *Pivnichne Prychornomoria za antychnoi doby (na poshanu S.D.Kryzhyts'koho)* (pp.202–209) [in Ukrainian].
56. Osborne, R. (1985). *Demos: The Discovery of Classical Attika*. Cambridge.
57. Ostroverkhov, A.S. (1979). K voprosu o syrevoj baze antichnogo remeslennogo proizvodstva v rajone Dneprovskogo i Bug'skogo limanov (Po materialam Yagorlytskogo posele-niya). *Vestnik drevnej istorii*. 3, 115–136 [in Russian].
58. Otreshko, V.M. (1982). Z istorii Ol'viis'koho polisa. *Arkheolohiia*. 41, 34–46 [in Ukrainian].
59. Otreshko, V.M. (2009). Naselenie Nizhnego Pobuzh'ya v arkhaischeskoe vremya. In: *Ol'vijskie drevnosti* (pp.103–122) [in Russian].
60. Papanova, V.A., Lyashko, S.M. (2009). Ol'vijskaya usad'ba IV v. do n.e. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomoria i Krymu*. XV, 100–106 [in Russian].
61. Papanova, V.A., Lyashko, S.M. (2010). Novaya sel'skaya usad'ba Ol'vii (itogi raskopok 2010 g.). In: *Preemstvennost' i innovacii v izuchenii traditsionnykh kul'tur Sredizemnomor'ya. Materialy XII chtenij pamyati prof. N.P.Sokolova* (pp.56–62) [in Russian].

62. Papanova, V.A. (2011). Novyj ol'vijskij otkos? *Drevnee Prichernomor'e*. IX, 268–272 [in Russian].
63. Rihl, T. (2008). Slavery and technology in pre-industrial contexts. In: Dal Lago, E.Katsari, C. (eds.). *Slave systems ancient and modern* (pp.127–147).
64. Ruban, V.V. (1985). Problemy istoricheskogo razvitiya ol'vijskoj khory v IV–III vv. do n.e. *Vestnik drevnej istorii*. 1, 26–46 [in Russian].
65. Rusiaieva, A.S., Vinogradov, Ju.G. (1991). Lyst zhertsia z Hilei. In: Tolochko, P.P. and Murzin, V.Y. (eds.) *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy* (pp.201–202) [in Ukrainian].
66. Rusyaeva, A.S. (1999). Naselenie Ol'vii. In: Kryzhiyskij, S.D., Rusyaeva, A.S., Krapivina, V.V., Skrzinskaya, M.V., Anokhin, V.A. *Ol'viya. Antichnoe gosudarstvo v Severnom Prichernomor'e* (pp.391–471) [in Russian].
67. Shishova, I.A. (1968). Rabstvo na Chiose. In: Kallistov D.P. (ed.). *Rabstvo na periferii antichnogo mira* (pp.149–192) [in Russian].
68. Snytko, I.A. (2011). Novaya drevnegrecheskaya nadpis' s levoberezh'ya Bugskogo limana. *Voprosy Epigrafiki*. V, 180–191 [in Russian].
69. Vinogradov, Yu.G. (1971). Drevnejshee grecheskoe pis'mo s ostrova Berezan'. *Vestnik drevnej istorii*. 4, 74–100 [in Russian].
70. Vinogradov Yu.G. (1989). *Politicheskaya istoriya Ol'vijskogo polisa*. Moscow [in Russian].
71. Vinogradov, Ju.G. (1997). Pismo s gorgippiyskikh nadelov. In: Alekseeva E.M. *Antichnyi gorod Gorgippiya* (pp.544–545) [in Russian].
72. Vinogradov, Ju.G. (1997). A Letter from Gorgippean Rural Estates. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. Vol.4.3, 232–244.
73. Vinogradov, Ju.G. (1998). The Greek Colonisation of the Black Sea Region in the Light of Private Lead Letters. In: Gocha R. Tsetskhladze, Vanessa B. Gorman (eds.). *The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology* (pp.153–178).
74. Vinogradov, Yu.G., Krapivina, V.V. (1995). Ol'viya i Bospor v rannem IV v. *Antichnye polisy i mestnoe naselenie Prichernomor'ya* (pp.69–78) [in Russian].
75. Vlassopoulos, K. (2016). Finley's Slavery. In: Jew, D., Osborne, R. and Scott, M. (eds.). *M.I.Finley: An Ancient Historian and his Impact* (pp.76–99).
76. Wilson, J.-P. (1997–1998). The 'illiterate trader'? *Bulletin of the Institute of Classical Studies*. 42, 29–56.
77. Wood, E.M. (1989). *Peasant-citizen and Slave: The Foundations of Athenian Democracy*. Cambridge.
78. Yajlenko, V.P. (1990). Ol'viya i Bospor v ellinisticheskuyu epokhu. Ellinizm: ekonomika, politika, kul'tura (pp.249–309) [in Russian].
79. Zavoykina, N.V., Pavlichenko, N.A. (2016). Pismo na svintsovoy plastine Patreya. In: V.D.Kuznetsov, A.A.Zavoikin (eds.). *Fanagoriya. T.4. Rezultaty arheologicheskikh issledovaniy* (pp.230–249) [in Russian].

OLEKSANDR ODRIN

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Research Fellow,
Department of the History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), olodrin@ukr.net

SLAVE LABOR IN THE AGRICULTURE OF THE OLBIA POLICE: TO THE PROBLEM

In this work author researched the role of slave labor in the agricultural production of the Olbia Polis, the key economics branch of this state formation. Until recently, in a historiography prevailed the skeptical view of the intensity of slaves' involvement

to the agricultural production of Olbia and the spread of slave-owning relations in this policy generally. Meanwhile, recently there was a qualitative expansion of the source base. First of all, at the expense of private letters on lead plates and ceramics, which demonstrated the infiltration of slave relations into a different life areas of Olbia from the 6th century B.C. The information of epigraphical sources in conjunction with archaeological materials and theoretical developments of contemporary antique science allows to reconsider the established image and to justify the assumption of the work of intensive slaves' work in the farmsteads of the Olbia choirs, especially in the immediate vicinity of the city. First of all, it concerns the estates of wealthy olviopolites, and also the average prosperity landowners. Those facts opens the prospect of further in-depth study of the social structure and economic life of Olbia and the ancient states of the Northern Black Sea region in general.

Keywords: *Olbia Pontica, antiquity, Northern Black Sea region, slaves, agriculture.*